

Всесвітня історія

World History

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.11>
УДК 908(477):338.48-6

Віталій АНДРЕЄВ,

професор кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса
Грінченка, доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

e-mail: v.andriev@kubg.edu.ua.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1830-0629>

Vitaliy ANDRYEYEV,

Professor of the Department of Ukraine's History,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

Світлана АНДРЕЄВА,

незалежна дослідниця,
кандидатка історичних наук, доцентка,
Київ, Україна

e-mail: ss.andrieva@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6082-064X>

Svitlana ANDRYEYEVA,

Independent Researcher,
Associate Professor, PhD (History),
Kyiv, Ukraine

Олександр КАРЯКА,

науковий співробітник відділу
«Польовий комітет» Інституту археології
Національної академії наук України,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

e-mail: akarjaka@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3066-3641>

Oleksandr KARIAKA

Researcher of the Department
of Field Committee,
Institute of Archaeology,
National Academy of Science of Ukraine,
PhD (History),
Kyiv, Ukraine

Михайло Бернов як піонер пішохідного туризму: мандрівки Півднем України та Кримом (Частина II. Крим. Літо 1895 р.)¹

У статті розглянуто діяльність М. Бернова як одного із засновників пішохідного туризму у Російській імперії та Європі, проаналізовано його мандрівку Кримом влітку 1895 р., охарактеризовано суспільну актуалізацію знань про регіон та публікаційну активність на основі його подорожніх записок «Из Одессы пешком по Крыму. Письма русского пешехода» та інших джерел. Зроблено висновки, що Михайло Бернов створив у своїх записках різнобарвне полотно життя поліетнічного населення Криму кінця XIX ст., зафіксував особливості національної та релігійної культури та характеру кримської людності, перспективи економічного розвитку, туристичну привабливість та актуальний стан пам'яток природи, історії та культури регіону. Доведено

¹ Публікація є другою частиною дослідження і присвячена мандрівці М. Бернова Кримом. Першу частину, про подорож Південною Україною, було вміщено у попередньому номері журналу (Андреев В., Андреева С., Каряка О., 2022, № 2 (15)).

значущість джерелознавчого потенціалу записок мандрівника для вивчення природи, історії, культури, інфраструктури, повсякдення населення краю. Акцентовано увагу на імперському стилі мислення автора та особливостях розуміння ним цивілізаційної ролі Російської імперії в регіоні.

Ключові слова: Бернов М.О., Південна Україна, Крим, пішохідний туризм, подорожні записки.

Mykhailo Bernov as a Pioneer of Hiking Tourism: Travels through the South of Ukraine and the Crimea (Part II. Crimea. Summer, 1895)²

This article examines the activities of Mykhailo Bernov as one of the founders of hiking tourism in the Russian Empire and Europe, his journey through the Crimea in the summer of 1895, the public updating of knowledge about the region and publishing activity based on his travel notes "From Odessa on foot to Crimea. Letters of a Russian Pedestrian" (St. Petersburg, 1896) and other sources.

Attention is focused on the author's imperial style of thinking and his understanding of the civilizational role of the Russian Empire in the region, interest in the achievements of the emperors, their military and administrative figures.

It is concluded that the wide erudition and experience of previous travels allowed Mykhailo Bernov to create a unique image of the newly annexed province of the Russian Empire — a wide and colorful canvas of the life of the polyethnic population of Crimea at the end of the 19th century. The author recorded the peculiarities of the national, religious culture and character of various ethnic and social groups, the current state of the monuments of nature, history and culture. The source research potential and features of the traveller-pedestrian's notes for studying the everyday activity of the population in the region, meetings with interesting people are emphasized.

The trip to the Crimea contributed to the expansion of Mykhailo Bernov's horizons, his study of the history of the East, the Arabic language and the study of the Koran. The traveller often compares the nature of the Crimean Peninsula with the landscapes of various parts of Europe and North Africa, but also recognizes its uniqueness.

The author's image of Crimea is an economically promising region, but burdened by historical contradictions and natural-geographic limitations. He considered the lack of water and poorly developed infrastructure to be the main disadvantages of the peninsula. However, in general, he assessed the peninsula as very attractive for various types of tourism (educational, cultural, gastronomic, health, sports), including due to the natural and climatic combination of the sea and mountains in the conditions of a subtropical climate and the friendliness of the local population.

Mykhailo Bernov demonstrated his life strategy of a talented, goal-oriented individual, open to new knowledge and impressions, who was able to realise his dreams.

Key words: Mykhailo Bernov, Southern Ukraine, Crimea, hiking tourism, travel notes.

² This publication is the second part of the investigation and devoted to the travel of M. Bernov across the Crimea. The first part about the travel across the South of Ukraine was published in the previous issue of this journal (Andryeyev, V., Andryeyeva, S. & Kariaka, O. 2022/15).

Це дослідження є продовженням попередніх публікацій авторів у «Київських історичних студіях» (2021–2022) про Михайла Олександровича Бернова (1864–1927?) — піонера пішохідного туризму на теренах Європи, Північної Африки та Російської імперії (Андреев В., Андреева С., Каряка О., 2021; Андреев В., Андреева С., Каряка О., 2022/14; Андреев В., Андреева С., Каряка О., 2022/15). Було висвітлено основні фактори розвитку туризму, зокрема пішохідного, наприкінці XIX — початку XX ст., дані особистої біографії та віхи становлення професійного мандрівника М. Бернова, реконструйовано маршрути його подорожей Іспанією, Північною Африкою та Півднем України на основі видань

М. Бернова «Испания, Алжир и Сахара. Путевые очерки» (Бернов М.А, 1899), «Из Одессы пешком по Крыму. Письма русского пешехода» (Бернов М.А, 1896), даних періодики та інших джерел.

Одним із найпривабливіших для подорожей куточків Російської імперії наприкінці XIX ст. залишався Крим. Тут туризм поступово перетворювався на масову, популярну форму відпочинку й оформлювався як професійний бізнес (Голоцван К.В., 2009; Захарова Е.А., 2017 та ін.). Півострів чимдалі набував все більшої привабливості для туристів (Непомнящий А.А., 2011; Громенко С.В., 2011 та ін.).

Разом з тим хочемо ще раз зацентувати на непересічному значенні тревелогів як історичного

джерела до вивчення локальної історії та історії туризму (Грибанова С., 2002; Андреев В., Андреева С., Каряка О., 2022/15 та ін.).

Як нами вже відзначалося, мандрівка М. Бернова та його публікаційна активність актуалізували знання про Крим (Андреев В., Андреева С., Каряка О., 2021. С. 61). Свої враження від подорожі М. Бернов традиційно оперативно викладав у дописах для публікації у регіональній та закордонній періодиці. Згодом відбулося відредаговане видання подорожніх записок, здійснене завдяки матеріальній підтримці С.Б. Фальц-Фейна (Бернов М.А., 1896). Із загального обсягу 218 сторінок тексту 155 присвячено саме Криму.

У першій частині нашого дослідження подорожі М. Бернова Півднем України та Кримом було відтворено його маршрут і окреслено методологічні засади такої реконструкції. Нагадаємо шлях М. Бернова по Криму: Перекоп — Чигир (2,5 км на південь від суч. с. Ішунь, Крим; зараз не існує) — Джан-Сакал-Мангут (2 км на захід від суч. с. Полтавське, Крим; зараз не існує) — Табір (на північ від суч. с. Макарівка, Крим; зараз не існує) — Джурчи (на захід від суч. с. Первомайське, Крим; зараз не існує) — Джума-Аблам (на північ від суч. с. Трактове, Крим; зараз не існує) — Сарабуза (біля суч. аеропорту м. Сімферополь; зараз не існує) — Сімферополь — Бахчисарай — Тепе-Кермен — Айзис (зараз — західне передмістя м. Бахчисарай, Крим) — Ескі-Кермен — Севастополь — Балаклава — Варнаутка (на північний схід від суч. с. Резервне, Крим; зараз не існує) — Байдари (суч. с. Орлине, Крим) — Алушка — Ореанда — Ялта — Гурзуф — Алушта — Сімферополь (Андреев В., Андреева С., Каряка О., 2022b. С. 30. Рис. 1). Складена карта-схема цієї подорожі залишається актуальною і для даного дослідження.

Загалом мандрівник подолав теренами Кримського півострова близько 370 км (з урахуванням рельєфу). Цей шлях складав меншу половину загального спланованого маршруту з Одеси до Криму та проходив північнокримськими степами, гірськими шляхами, історичними пам'ятками та розвиненими населеними пунктами південнокримського узбережжя. В основному подорож була здійснена пішки.

На жаль, записки про Крим не містять ілюстрацій, що вкрай збіднює публікацію у порівнянні із «Испания, Алжир и Сахара. Путевые очерки» (Бернов М.А., 1899). Натомість описи подорожі М. Бернова органічно доповнюються відомими зображеннями краєвидів Криму. При нагоді дякуємо пану професору Віктору Філасу за розроблені методологічні засади поєднання писемних описів і візуальних джерел при історичних реконструкціях (Філас В.М., 2018) та добір ілюстрацій до нашого дослідження.

Цікавим є порівняння у діахронічному та синхронному вимірах записок М. Бернова 1896 р.

та інших публікацій мандрівників XIX ст. Одними з перших були Шарль Монтандон (1834), Омер де Гель (1845), Август фон Гакстгаузен (1843–1844) та ін. Надалі Кримський півострів став одним з найвідвідуваніших куточків Російської імперії для відпочинку та подорожей, що викликало безліч публікацій його описів, видання путівників та наукових досліджень. Однак записки М. Бернова на загальному тлі викликають інтерес завдяки оригінальним подробицям досвідченого мандрівника та наближеності до реалій через обраний, саме пішохідний, спосіб подорожі.

Мета статті — детальне висвітлення мандрівки М. Бернова Кримом, суспільна та наукова актуалізація його доробку як джерела до історії регіону, з'ясування значення цього трекінгу для популяризації та розвитку пішохідного туризму.

Ми вже зазначали, що для М. Бернова був характерний імперський стиль мислення щодо практик як Французької колоніальної, так і Російської континентальної імперій. Російська імперська політика стосовно різних етносів протягом XIX ст. мала тенденцію до зростання репресій та посилення уніфікації й руйнувала традиційну організацію різних сфер життя та водночас орієнтувалася на співпрацю з лояльними національними елітами. Русифікація була спрямована зовсім не на інтеграцію, а поєднувалася із сегрегацією та дискримінацією (в тому числі виселенням, або, принаймні, спонуканням до еміграції стосовно кримських татар) (Каппелер Андреас, 2005. С. 211–212).

Водночас М. Бернов підкреслює лише цивілізаційну прогресивну роль Росії у Криму, велич імперських державних діячів та славить російські військові успіхи. Для нього є прийнятним використання принизливих назв етносів та територій, що було поширено в Російській імперії кінця XIX ст. Місцевий колорит і традиції становлять для нього предмет зацікавлення, певною мірою наукового інтересу, нові враження, а не самоцінність. На відміну від подорожуючих іноземців, представників цивілізованої Європи, наприклад А. фон Гакстгаузена (Іванюк О., Романенко Д., 2022), М. Бернов не відчуває конфлікту власних спостережень і вражень з ідеологічними моделями російського самодержавства, його колонізаторськими практиками, не фіксує корупцію та самоуправство місцевої влади. Тому можна вважати, що у записках М. Бернова є брак об'єктивного бачення ситуації в регіоні.

Вважається, що перший путівник по Криму написав і видав Шарль Монтандон у 1834 р. Хоча між його публікацією, що тільки відкривала світу красоти та багатства, туристичну потужність півострова, та подорожжю М. Бернова понад пів століття, вважаємо можливим прокоментувати пішу подорож М. Бернова з Херсону до Перекопу. Ш. Монтандон вказує, що суходільних маршрутів

(саме поштовими дорогами), розписаних відповідно до поштових станцій, є два — через Олешки та через Берислав.

Станції від Херсону до Перекопу через Олешки: Херсон — до Олешок (зараз місто, Херсонська обл.) водним шляхом — Костогрива (зараз с. Костогризово, Херсонська обл.) — Натиркіно³ — Перекоп (місто і фортеця на Перекопському перехресті, зараз не існує). Разом 119 верст — 127 км (Монтандон Ш., 2011. С. 48).

Станції від Херсону до Перекопу через Берислав: Інгульська (р. Малий Інгулець, права притока Дніпра) — Тягинська (зараз с. Тягинка, Херсонська обл.) — Берислав (місто, Херсонська обл.) (у двох верстах від міста перетинаємо Дніпро понтонним мостом) — Каховка (зараз місто, Херсонська обл.) — Чорна долина (зараз село, Херсонська обл.) — Чаплинка (зараз смт, Херсонська обл.) — Перекоп. Разом 149 верст — 159 км (Там само).

Із попередньої нашої публікації бачимо, що М. Бернов орієнтувався на другий маршрут (Херсон — Берислав — Каховка — Чаплинка — Асканія-Нова — Преображенка — Перекоп) (Андреев В., Андреева С., Каряка О., 2022/15. С. 30). Утім, внаслідок бурхливого розвитку регіону в епоху модернізації, вдосконалення інфраструктури, розширення можливостей для туризму та завдяки особистим уподобанням мандрівника, бажанню ознайомитись із провідними особистостями регіону (передусім Скадовськими і Фальц-Фейнами) та їхніми здобутками подорож М. Бернова з Херсону до Криму була оригінальною, багатою на враження та цікаві зустрічі.

Так, до Перекопу М. Бернов вирушає з Преображенки (одного з маєтків Фальц-Фейнів) (зараз село, Херсонська обл.), де він ознайомився з конюшнями господарів: «всі чистокровні англійці», «цілий статок у конях» (Бернов М., 1896. С. 63). Із захопленням та вдячністю згадує він гостинність Фальц-Фейнів: «Точно уві сні мариться мені ця розкіш, ці три дні пирувань, танців, катань, це життя на повну, і, разом з тим, я радий, що у цьому коловороті нічого не втрачено, нічого не забуто» (Там само. С. 64).

Попри заперечення хазяїв М. Бернов попрямував до Перекопу разом із 7-м Донським козацьким полком, який також розділив гостинність Фальц-Фейнів (Там само). Однак, розуміючи, що пішки, поруч із кіннотою та обозом, він не зможе подивитися Перекоп, М. Бернов наодинці пішов на ночівлю у місто.

Перекоп йому не сподобався («поганеньке містечко», «нічим не цікаве»). Однак «ворота в Крим» привернули увагу допитливого туриста,

³ У примітках до видання Ш. Монтандона 2011 р. населений пункт не локалізовано. Імовірно, йдеться про с. Великі Копані Херсонської обл.

який завжди зауважував особливості місцевого політичного життя — конкуренцію за міську управу між поліетнічним містом (росіяни, татари, вірмени, євреї, роми) та його передмістям — Вірменським базаром.

Наступного дня (7.07.1895) разом з козаками М. Бернов виступив у похід. Йому запропонували місце в лазаретній повозці, однак він відмовився, лише розмістив свою поклажу. «Я впертий, як хохол», — сказав про себе М. Бернов (Там само. С. 66). Він йшов або в кінці колони і спілкувався з простими солдатами, або попереду, підтримуючи розмову з офіцерами. Ще з часів свого Франко-російського салону в Парижі (1889–1890) він мав велике зацікавлення до козацтва та всіляко транслював та популяризував інформацію про нього закордонній публіці, іноді сам читав лекції у козацькому вбранні. Він бачив у козацтві «втілення російської сили, російської вдачі, російської звитяги» і дуже його любив (Там само).

У подорожі степовим Кримом разом з військовими М. Бернов відзначає рівень радості та пригощань козаків місцевими жителями. Так, у Перекопі їм піднесли не одне відро горілки, засмажили двох биків і кілька баранів, на кінець під шампанське лунали тости, у тому числі й «за пресу» (Там само).

Натомість сам М. Бернов під час піших переходів дотримувався власної дієти, намагаючись брати приклад з птахів (їсти мало і часто). М'яса він майже не їв, насолоджувався фруктами. Молоко та чисту воду мандрівник вважав найкращими з усіх похідних страв. Алкоголь М. Бернов практично не вживав і зовсім не курив⁴.

Якщо офіцерський склад прихильно ставився до М. Бернова, харчувався він з офіцерської кухні та ночував в офіцерському наметі, то з боку простих козаків було певне нерозуміння: «хіба у Вас коня нема?», «Ви самі собі і вершник і кінь» (Там само), «Вам, вірно, ніде жити не можна? Ви, мабуть, подібно до вовка ходите?» (Там само. С. 74). Вони цікавилися, як їх сприймають за кордоном. М. Бернов відповідав: «Лякаються, називають «mangers de chandelles». На що козаки погоджувалися: «Боятися, бо за звірів мають, що свічки їдять... і дійсно, якщо нас розвередити, ми гірше звірів стаємо» (Там само. С. 67). Серед іншого зазначимо, що, вважаючи донських козаків втіленням «російської сили», М. Бернов фіксує особливості мовлення, що викриває їхнє українське коріння.

Перша ночівля в Криму після 25-верстного маршу була у досить бідному селищі Чигир, населеному татарами та німцями (лютеранами та менонітами). Німці повідомили М. Бернову, що з татарами живуть мирно, тільки в борг їм давати не можна, бо не віддають (Там само. С. 68).

⁴ The Sketch. 06.06.1894. P. 329.

Наступного дня М. Бернов продовжив шлях сам, ковильним степом та солоними озерами, хуторами і селищами баптистів, молокан, болгар, росіян... «Начебто якась етнографічна виставка гігантських розмірів» — «малоросійські хутори потопають у зелені», у німців «чисто, кокетливо». «Новим полем для спостережень» М. Бернова стали поселення естонців. Таку етнічну строка-тість він порівнює із США.

На третій день було встановлено певний рекорд — перехід на 24 версти подолано за 3 години з чвертю (8 верст за годину). Вже відкрився вид на гори (Там само. С. 73).

Дорога під палючим сонцем з монотонними пейзажами степового Криму не дуже сподобалася мандрівникові, як і подорож Південною Україною. Але місцеві жителі пояснили, що дивитися степ треба навесні: «Хто звук до степу, той без нього жити не може» (Там само. С. 77).

Запам'яталася йому ночівля у домі заможного німецького колоніста у Джум-Аламі, який жив краще за деяких російських поміщиків. І взагалі, М. Бернову було з чим порівнювати: за рівнем масової освіти Німеччину він вважав другою після Швейцарії серед всіх народів Європи (Там само).

Наступного дня він подолав 40 верст степом без особливих вражень, проте і не дуже втомився фізично.

З козаками М. Бернов попрощався в Сарабузї 12 липня, до Сімферополя залишалося 20 верст (Там само. С. 80).

Багатонаціональний Сімферополь, у якому мешкали росіяни, євреї, татари, караїми, греки, кримчаки, туркмени, роми та інші, сподобався М. Бернову — чисто, живенько, хороші готелі, доброзичлива обслуга (майже всі татари). Поряд із благоустроєними європейськими кварталами були і куточки «африканщини чи азійщини». Наприклад, Циганська слобідка нагадала йому алжирську Казбу чи нижнє місто Константи́ни (Там само. С. 84). Жінки місцеві видалися йому красивими, але не європейської естетики. Голову вони покривали тільки тоді, коли бачили на вулиці гостя. Вони не працюють, за них це роблять чоловіки, а самі «вдома сидять, кушають». Діти-татарчата дуже красиві, «італійського типу», деякі «як дві краплі води японські лялечки», очі як вуглики, волосся пофарбоване хною, деякі голяка бігають по вулиці. Вони від туристів вимагають «патрет» (фото або малюнок) за гроші (Там само. С. 88).

Кримські роми поділяються на 4 класи: аюджи — вожаки ведмедів (зараз займаються баришництвом та кіньми); елечки, які займаються плетінням корзин та інших виробів; курбети — тільки кіньми; демерджи та халайджи — ковалі та лудильники (Там само. С. 93).

М. Бернов завжди міг оцінити місцевий колорит: «Бруд у східних народів є аксесуаром їхньої екзотичності. Яким би був Каїр чи Константинополь, вимитий з педантичністю німецьких міст!» (Там само. С. 92).

Населення слобідки дуже строкате, але найбільш заможними та писемними є татари та туркмени. М. Бернов погостював у домі Абдурахмана Мехмета разом з імамом Сеїд-Ібрагім-Ефенді. Дім був загалом східного типу, але одна кімната мала європейські елементи у вбранні. Пригощалися шашликами, чебуреками та кавою по-східному (з цукром та гущею) (Там само. С. 89).

Сподобалися М. Бернову сімферопольські парки та пам'ятки, передусім великий бронзовий пам'ятник Катерині II на честь 100-ліття «приєднання» Криму (1883–1890) (архітектор Н.А. Лаврецький). У правій руці вона тримає скіпетр і карту Криму, а лівою вказує на місто. Навколо гранітного постаменту — скульптури державних та військових діячів, причетних до анексії. За радянської влади пам'ятник було демонтовано, відновлено 2016 р.

У земській управі він відвідав невеличкий музей (завідувач А.О. Кашпар, за походженням чех), експозиція якого створена переважно на основі знахідок зі «скіфського Неополіса» (Неаполя Скіфського).

М. Бернов продовжує свою думку, висловлену ще під час відвідин Херсона: в кожному місті повинен бути свій музей місцевих промислів, археології, зоології та ботаніки, мистецтв, а також школа, церква, театр. А головне — громадські товариства та держава повинні субсидювати та виховувати смаки публіки (як у Франції чи Швейцарії) (Там само. С. 83).

Певне місце у нотатках мандрівника присвячене місцевому виробництву — пивоварні, знайомству з технологіями кондитерських фабрик Абрикосових та Товариства Ейнем, які забезпечували попит всієї Російської імперії у *fruits confits* (Там само. С. 86).

У готелі подорожньому довелося почути, що Сімферополь нудне місто, де немає розваг. Натомість він зазначає: «Хто що шукає!» (Там само. С. 91).

До Бахчисараю шлях із 30 верст проходив повз залізничну колію долинами та руслами пересохлих річок. Місто здалося йому «недоторканим шматочком Азії», «коласальним стереоскопом східного життя», «провінційним турецьким містечком» (Там само. С. 94–97) (рис. 1).

У Бахчисараї М. Бернов відвідав місцевий «клуб» — базар. Цю нагоду він не втрачав у жодному східному місті. Він зазначає, що на східних базарах люди не тільки спілкуються і торгуються, але й мають свої «газети» — різних оповідачів казок, новин, співців легенд та пісень (Там само. С. 92).

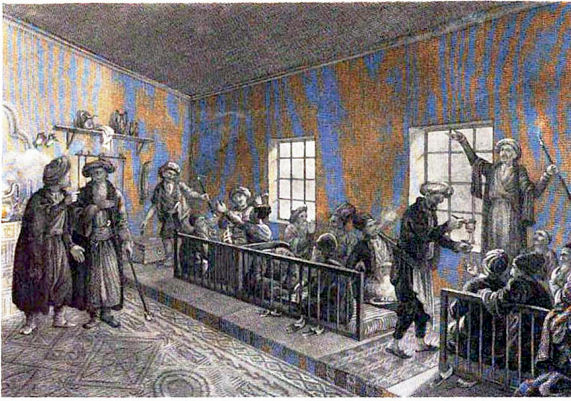

Рис. 1. Татарська кав'ярня в Бахчисараї (Свиньїн П.П. Картини Росії и быт разноплеменных ея народов: из путешествий П.П. Свиньїна / изд. И. Делакроа. Санкт-Петербург: Типография Н. Греча, 1839)

Мандрівник докладно знайомиться з пам'ятками Бахчисараю та його околиць, вільно читає арабською написи в Бахчисарайському палаці та на татарському кладовищі (Там само. С. 98–100).

Залишив М. Бернов докладний опис подорожі на Чуфут-Кале (Там само. С. 104–106). Популярність цього маршруту він пояснює відвідинами пам'ятки царською родиною у 1886 р. У цілому печерне місто не вразило уяви М. Бернова. У порівнянні з алжирським Тімгадом, який добре зберігся, бо був засипаним пісками, Чуфут-Кале здався йому «смітнковою ямою» (що, на нашу думку, є дуже некоректним порівнянням).

На зворотному шляху М. Бернову дістався цікавий попутник — кримськотатарський інтелегент, який познайомив його з багатьма місцевими особливостями, зокрема організацією шкільної справи.

Наступними днями М. Бернов здійснив рейди до інших печерних міст у передмістях Бахчисараю. Найбільше йому сподобався Тепе-Кермен («не гірше Везувію») (Там само. С. 113). Звідти відкривався «феєричний вид на місто». Місцеві гори нагадали йому улюблені Швейцарські Альпи, хоча загальне враження М. Бернова від Кримських гір було більше схоже на Апенніни.

Велике враження на нього справили ритуальні танці дервішів у передмісті Бахчисараю на горі Айзис, звідки відкривався гарний вид на місто. Місцеві дервіші були предметом спеціального інтересу М. Бернова. Він вже мав досвід знайомства з суфійською культурою у Французькому Тунісі, у м. Казба (1894) (Бернов М., 1899. С. 178–180), про що ми вже писали у попередніх публікаціях. Зафіксована М. Берновим релігійна церемонія тарикату (ордену, школи) мевлеві «дервішів, які крутяться» у суфійській обителі (текіє, ханака) (Бернов М., 1896. С. 116–117) і до сьогодні чомусь

не була введена у науковий обіг. Дослідники переважно спираються на описи цього дійства П.П. Свиньїна (1820-х рр., фактично в різних локаціях історичного центру м. Бахчисарай) (Свиньїн П.П., 1839. С. 329–331) (рис. 2), українського письменника М. Коцюбинського, який спостерігав його 1892 р. (оповідання «Під мінаретами», 1905 р.), та чергового видання «Путівника» Г. Москвича 1913 р. Між цими описами спостерігаємо втрату багатьох обрядових особливостей мевлеві, зафіксованих саме в описі М. Бернова, та його інтеграцію з орденом ясавія й народними формами, що відбувалося через втрату зв'язку із центром тарикату в м. Конья (Туреччина).

Рис. 2. Служіння дервішів (Свиньїн П.П. Картини Росії и быт разноплеменных ея народов: из путешествий П.П. Свиньїна / изд. И. Делакроа. Санкт-Петербург: Типография Н. Греча, 1839)

Отже, виклад М. Берновим вражень про відвідування ритуалу дервішів на Азисі представляє певний науковий інтерес щодо трансформації обряду. «Вистава» тривала більше двох годин, у ній брали участь п'ятнадцять осіб різного віку, психоемоційного стану та рівня занурення у релігійний екстаз. Емоційна реакція М. Бернова була типовою для тогочасного європейця — «в кінець зіпсовані нерви та апетит».

Захват у М. Бернова викликає Севастополь, «місто слави» російської армії та флоту. Хоча він і наводить статистику, але не підкреслює внесок у Кримську війну (1855–1856) вихідців з «українських губерній» (Катеринославської, Чернігівської, Волинської), які склали майже половину загиблих (Бернов М., 1896. С. 127). Він ретельно оглядає пам'ятки, кладовища війни, згадує героїв, відвідує військово-морський музей у домі графа Тотлебена. Війну вважає несправедливою, коли «уп'ятох на одного».

Мандрівник наполягає на звеличенні подвигу Російської імперії, як це зроблено у Французькій та Британській імперіях. Він згадує, що під час його навчання у 3-му Олександрівському

військового училищі лекції з історії читав професор В.О. Ключевський. Але виклад стосувався епохи Людовика XVI, Наполеона та ін. і майже не містив інформації про військову історію Росії, зокрема Кримську війну (Там само. С. 130). «В результаті Крим мені не до вподоби. Моя самосвідомість росіянина страждає», — пише М. Бернов (Там само).

Відвідав мандрівник й Морське зібрання, чудово облаштоване за державний кошт та благодійні внески, при ньому були бібліотека і музей, твори мистецтва.

М. Бернов підкреслює спрямування уряду на спеціалізацію Севастополя як військово-морського порту, чому сприяють чудові бухти (матроси про них говорили: «сиди як у себе у хаті») (Там само. С. 139).

Особливим колоритом міста є моряки. «Моряки... — симпатичне середовище», «моряки завжди були моєю слабкістю», «танцюристи, дамські кавалери... душа товариства», «моряки — народ здоровий, коренастий», їхній однострій «прекрасно окреслює м'язисті торси», обличчя засмагли та кругляві, «подивитися на моряка зі сторони — картинка», в місті їх називають «пустунами», «вони є людьми найбільш розвиненими серед інших родів військ» (Там само. С. 122, 154). Серед іншого, такі високі характеристики чорноморських моряків М. Бернов пов'язує з тим, що їх вербують головним чином з українців, у них відчувається «хохлацький» характер: вони лінівні, хитруваті, немає в них великоруської простодушності (Там само. С. 154).

Загалом місто «благообразне... сприяє попиту на розваги». М. Бернов порівнює його із Марселем та Біаррицом, у тому числі й через наявність пилу, розпеченого сонця, вічно блакитного неба, легкого повітря, чудового моря та місць для купання, милих людей та веселого життя (Там само. С. 126, 151).

Останню ніч у Севастополі М. Бернов через задуху в готелі змушений був уночі прогулюватися містом. Це був справжній Вавилон: греки, турки, татари, євреї західні та південні, естонці, німці-колоністи, вірмени, грузини. Заночував він під відкритим небом разом із матросами (Там само. С. 156).

Херсонес (Корсунь) — розкопки та музей — М. Бернов оглядав у супроводі завідувача, відомого археолога К. Косцюшка-Валюжинич, й докладно описав побачені колекції (Там само. С. 143–146) греко-римських, візантійських і татарських часів. Загалом М. Бернов погодився з К. Косцюшко-Валюжиничем щодо важливої суспільної та наукової ролі місцевих музеїв, прив'язаних до історичних пам'яток, і порочності практики вивозу найцінніших артефактів до Петербургу і Москви (Ермітажу та Історичного музею) (Там само. С. 142).

Наступною пам'яткою у передмісті Севастополя за маршрутом Бернова мав бути Георгіївський монастир (рис. 3). Проте, оскільки він полюбляв ходити навпростець, оминаючи основні шляхи, то заблукав і потрапив на французьке кладовище, де наглядцем був пан Ге, французький консул. М. Бернов дав йому свою візитку, і француз впізнав у ньому дописувача французької преси. Вони поспілкувалися щодо різних питань, у тому числі з приводу Кримської війни. Консул висловив думку, що Франція даремно долучилася до неї, в основному через особисті антипатії імператорів Наполеона III та Миколи I (Там само. С. 159).

Рис. 3. Георгіївський монастир (24 вида Крыма, снятых с натуры и литографированных К. Боссоли в 1842. Одесса: Литограф. маст. К. Кленова, 1842)

Балаклава — «маленьке дачне містечко», населене переважно греками, які розмовляють зі значним привнесенням російських та татарських слів. «Балаклавці дуже хитрий народ... щоб надурити грека, треба взяти єврея, вірменина та татарина» (Там само. С. 164). Займаються вони здебільшого вирощуванням тютюну навколо Варнаутки.

На ночівлю М. Бернов зупинився у командира Балаклавського прикордонного посту Н. Надеждіна (28.07.1895), який прийняв його з гостинністю, яку «не зустрінеш ніде, окрім Росії» (Там само. 164). Вранці Н. Надеждін надав йому провідника до Байдару, шлях маршруту проходив вздовж шосейної дороги.

Біля Байдарських воріт, такого важливого з точки зору логістики місця, не було ніякого готелю, тому М. Бернов заночував у турецькій кав'ярні на дивані (Там само. С. 169–170).

Із захопленням автор описує відвідини вілли О.Г. Кузнецова у Форосі: чудовий сад, колекції вин та мистецьке зібрання. Цю місцину він порівнює із Ніццою (Там само. С. 174–176).

Докладно М. Бернов описує мандрівку південним узбережжям Криму — курортні міста,

вілли російської аристократії, татарські селища. Він дивується, чому ця казкова місцевість не стала досі «другою Рив'єрою» (Там само. С. 184). Серед замальовок світського життя він підкреслює, що російським дамам дуже подобаються чоловіки-татари — вони мужні і красиві, в їхніх рисах майже немає монголоїдності (Там само. С. 185).

Чотири дні М. Бернов гостював у наглядча Ореанди генерала Віктора Олександровича Плева, колишнього управителя Лівадійським палацом. Це була дуже освічена і цікава людина, він багато розповідав про перебування імператорської родини в Криму. У записнику М. Бернова В. Плев залишив пам'ятний запис (02.08.1895) (Там само. С. 204).

Але найризикованішою пригодою стала подорож на Чатирдаг (рис. 4). М. Бернов заблукав серед недоторканої природи і міг загинути вночі у горах від холоду. В темряві він понад пів години гукав по допомогу, і, врешті, його знайшли татарські чабани. Заночував він у якійсь халупі у люльці, підвішеній до стелі, але все одно змерз (Там само. С. 217).

Рис. 4. Вид на Чатирдаг, знятий з околиць Сімферополя (Коллекция живописных видов Крыма, снятых с природы господином Гроссом. Одесса: Литограф. А. Брауна, 1846)

Перепочивши, М. Бернов попрямував до Сімферополя (через Джанкой, Перовське, Ялтинське шосе). Із Сімферополя потягом він дістався до Севастополя, а звідти пароплавом — до Одеси (Там само. С. 218).

Основний послідовний виклад подорожі автор перемежує глумаченнями походження власних назв, історичними та етнографічними екскурсами, як-от: характеристика донського козацтва на основі наукової літератури та народних пісень, становлення російського Чорноморського флоту, описи поховальної обрядовості скіфів та кримських татар, походження кримських циган та караїмів, весільні звичаї кримських татар,

детальний опис Бахчисарайського палацу (досить стандартний), Воронцовського та Лівадійського палаців, історичні довідки про Херсонес та Севастополь, описи Георгіївського монастиря та Володимирського собору, враження від відвідин Косьмодем'янівського скиту, аналіз розвитку виноградарства та інших галузей господарства у Криму тощо.

До послуг М. Бернова були консультації та екскурсії місцевих краєзнавців та небайдужих представників місцевих еліт, власні спостереження та спілкування з місцевими жителями, а також путівники (Марков Є.Л., 1872; Москвич Г.Г., 1895 та ін.).

Під час подорожі Кримом М. Бернов робив робочі записи, замальовки своїх спостережень, занотовував враження. Також він просив робити записи у свій подорожній блокнот осіб, з якими у нього склалися приятні стосунки, та тих, хто пропонував йому ночівлю. Ці нотатки й пам'ятні записи надалі стали основою для видання його подорожніх записок.

М. Бернов, подорожуючи як Південною Україною, так і Кримом, зупинявся на ночівлю у готелях, постійних дворах, шинках, сараях або просто у тих, хто його запрошував у гості чи погоджувався надати притулок на ніч, не хехтував він і ночівлю просто неба.

Незважаючи на розвиток масового та організованого туризму у Криму наприкінці XIX ст., відкриття туристичних (гімнастичних) товариств, гірських клубів, екскурсійних бюро, широку популярність різноманітних транспортних маршрутів по Криму та публікацій про регіон, М. Бернов залишався вірним своїм принципам — він був мандрівником-одинаком, не мислив і не планував свій шлях стандартно, шукав пригод, непересічних вражень і нових зустрічей. Його подорож Кримом влітку 1895 р. була досить побіжною та вибірковою, він ознайомився з невеликою частиною історичних та природних пам'яток Криму і склав лише загальне враження про регіон та його жителів. Це можна пов'язати із труднощами пішої мандрівки складним рельєфом (по 30–40 верст на день), природними умовами Кримського півострова у літню спеку та підготовкою до нових викликів, які чекали М. Бернова попереду — Балкани, Туреччина, Кавказ, Середня Азія тощо.

Він, як позаштатний кореспондент «Le Petit Journal», повідомляв у паризьку редакцію про свій шлях до Криму. Цю новину передруковували інші французькі газети (16.08.1895) (Андреев В., Андреева С., Каряка О., 2022/15. С. 35).

Під час подорожі багато людей дивувалися: «Як, ви все життя тільки те й робите, що ходите?» М. Бернов відповідав: «Ну, не все життя, але часто... Знаєте, як п'яниця: той більше п'є, а я все більше ходжу» (Бернов М., 1896. С. 150).

І всі звертали увагу на його ноги; дійсно, взуття з Одеси вже було геть зношене.

Своє життєве кредо М. Бернов сформулював так: «Робити із скороходства професію для людини інтелігентної я вважаю срамотою. Але бути скороходом-аматором зовсім не соромно» (Там само. С. 67).

Наступного року в Стамбулі, у червні 1896 р. російський журналіст та мандрівник М. Бернов анонсував свій творчий вечір про подорожі, серед іншого презентував нещодавно опубліковані подорожні записки про Південну Україну та Крим. Його представляли публіці як високого темноволосого молодого чоловіка 31 року із симпатичними манерами і мовою, співучим голосом. Він задекларував своєрідний маніфест пішохідного туризму: «Людина створена для того, щоб ходити, адже природа не запропонувала їй перевозити її з однієї точки в іншу автомобілем, велосипедом чи локомотивом. Ходьба — це здорова справа, кров циркулює, а розум працює спокійно»⁵.

Однак через підозрілість з боку влади та людей до поодиноких мандрівників пішохідний туризм, особливо міжнародний, поступово перетворився на муку, і «тепер треба бути героєм, щоб не відмовитися від нього», заявляв у інтерв'ю паризькій пресі М. Бернов ще 1894 р. (рис. 5)⁶.

Отже, Михайло Бернов є не просто зачинателем, ідеологом і промоутером пішохідного туризму в новітні часи, він продемонстрував життєву стратегію талановитої, цілеспрямованої особистості, яка змогла реалізувати свої мрії. Подорож Кримом сприяла розширенню кругозору М. Бернова, його студіюванню історії Сходу, арабської мови та вивчення Корану. Це стало йому в пригоді й у наступних подорожах Балканами та Туреччиною. Природу Криму мандрівник часто-густо порівнює із пейзажами різних куточків Європи, Північної Африки, але й визнає її унікальність. Щира зацікавленість сучасністю, історією, традиціями, пам'ятками Криму, широка ерудиція та досвід попередніх подорожей дали змогу М. Бернову зафіксувати у своїх записках неповторний образ не так давно анексованої провінції Російської імперії.

Крим у автора — економічно перспективний, але обтяжений історичними протиріччями та природно-географічними обмеженнями регіон з етнічно, релігійно та соціально строкатим населенням. Однак зауважимо, що економічний потенціал півострова цікавить його з точки зору саме російського виробника та споживача, «корінні народи» півострова лише слугують цій меті; етнографічні особливості становлять

⁵ Stamboul. 26.06.1896. P. 6; Андреев В., Андреева С., Каряка О. 2022. № 2 (15). Рис. 5. С. 6.

⁶ La justice. 25.08.1894. P. 1.

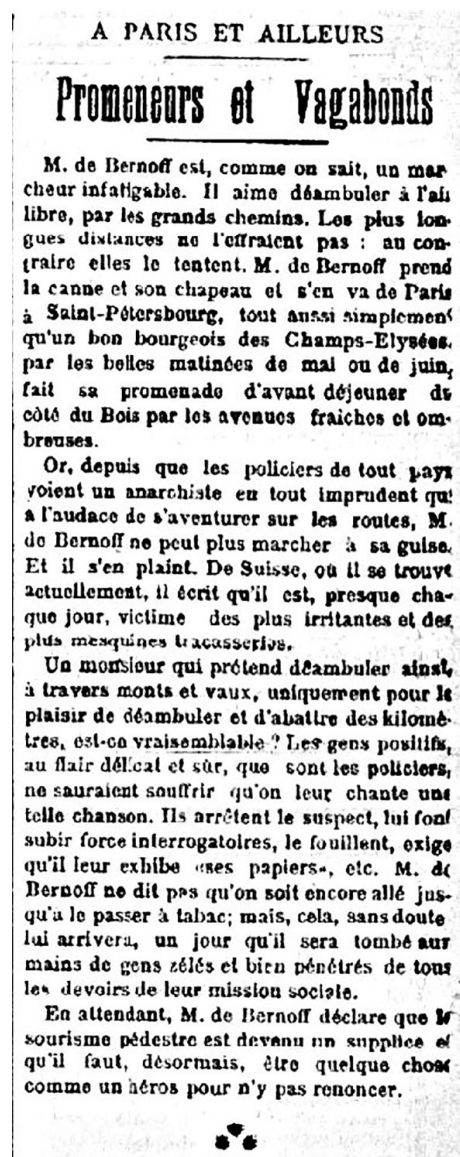

Рис. 5. Стаття про М. Бернова «Promeneurs et Vagabonds» («Пішоходи та волоцюги») (La justice. 25.08.1894)

інтерес, але не розглядаються як самоцінність розмаїття людських культур та цивілізацій. На нашу думку, українській складовій в культурному середовищі Криму М. Бернов приділив недостатньо уваги. Основними вадами півострова він вважав нестачу води та поки що слабо розвинену інфраструктуру. Однак загалом Крим він оцінив як дуже перспективний регіон для різних видів туризму (пізнавального, культурного, гастрономічного, оздоровчого, спортивного), у тому числі завдяки поєднанню природно-кліматичних переваг моря й гір в умовах субтропічного клімату та доброзичливості місцевого населення.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Андреев В., Андреева С., Каряка О. Михайло Бернов як піонер пішохідного туризму: подорож Іспанією та Алжиром (Частина I. Іспанія. Листопад 1893 р. — лютий 1894 р.). *Київські історичні студії*. 2021. № 2 (13). С. 58–66.
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.28>
- Андреев В., Андреева С., Каряка О. Михайло Бернов як піонер пішохідного туризму: подорож Іспанією та Алжиром (Частина II. Алжир. Лютий — травень 1894 р.). *Київські історичні студії*. 2022. № 1 (14). С. 8–19.
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.11>
- Андреев В., Андреева С., Каряка О. Михайло Бернов як піонер пішохідного туризму: мандрівки Півднем України та Кримом (Частина I. Південь України. Серпень 1895 р.). *Київські історичні студії*. 2022. № 2 (15). С. 28–37.
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.23>
- Бернов М.А. Из Одессы пешком по Крыму. Письма русского пешехода. Санкт-Петербург: Типография Глазунова, 1896. 218 с.
- Бернов М.А. Испания, Алжир и Сахара. Путевые очерки. Санкт-Петербург: Типография П.О. Облонского. 1899. 256 с.
- Голоцван К.В. Становление массового туризма в России в конце XIX — начале XX века (Крым, Кавказ, Волга): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: 07.00.02. Москва, 2009. 24 с.
- Грибанова С. Матеріали періодичних видань як джерело вивчення історії розвитку екскурсійної справи в Україні в другій половині XIX — на початку XX ст. *Краєзнавство*. 2002. № 2. С. 103–111.
- Громенко С.В. *Steu, morze i góry*: Польские путешественники конца XVIII — начала XX века о Крыме / под ред. и вступ. ст. А.А. Непомнящего. Симферополь: Антиква, 2011. 304 с.
- Захарова Е.А. Стратегии туризма в столичных городах в конце XIX — начале XX века (Санкт-Петербург, Москва, Париж): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: 07.00.02. Москва, 2017. 29 с.
- Іванюк О., Романенко Д. Візії України у подорожніх записках барона Августа фон Гакстгаузена. *Київські історичні студії*. 2022. № 2 (15). С. 54–65.
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.26>
- Каппелер Андреас. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / пер. з нім. Х. Назаркевич. Львів: Видавництво Львівського католицького університету, 2005. XII. 360 с.
- Марков Е.Л. Очерки Крыма: Картины крымской жизни, истории и природы. Санкт-Петербург: Типография К.Н. Плотникова, 1872(1873). 508 с.
- Монтандон Ш. Путеводитель путешественника по Крыму, украшенный картами, планами, видами и виньетами и предваренный введением о разных способах переезда из Одессы в Крым / вступ. статья и пер. с франц. В.В. Орехова. Киев: Издательский дом «Стилос», 2011. 416 с.
- Москвич Г. Г. Практический путеводитель по Крыму. Изд.-е 4-е. Одесса: Г. Г. Москвич, 1895. 500 с.
- Непомнящий А.А. Труды путешественников как объект изучения в крымоведении: достижения и перспективы исследования. *Steu, morze i góry*: Польские путешественники конца XVIII — начала XX века о Крыме / под ред. и вступ. статья А.А. Непомнящего. Симферополь: Антиква, 2011. С. 5–10.
- Свиньин П.П. Картины России и быт разноплеменных ее народов: из путешествий П.П. Свиньина / изд. И. Делаacroa. Санкт-Петербург: Типография Н. Греча, 1839. 386 с.
- Сосногорова М.А., Караулов Г.Э., Вернер К.А., Головкинский Н.А. Путеводитель по Крыму. Киев: Издательский дом «Стилос», 2010, 416 с.
- Філас В.М. Візуальне освоєння Північного Причорномор'я останньої чверті XVIII — середини XIX ст.: джерелознавчий аналіз. Запоріжжя: Видавництво Хортицької національної академії, 2018. 460 с.

REFERENCES

- Andryeyev, V., Andryeyeva, S., & Kariaka, O. (2021). Mykhailo Bernov yak pioner pishokhidnoho turyzmu: podorozh Ispaniieiu ta Alzhyrom (Chastyna I. Ispaniia. Lystopad 1893 r. — liutyi 1894 r.) [Mykhailo Bernov as a Pioneer of Hiking Tourism: Travel through Spain and Algeria (Part I. Spain. November 1893 — February 1894)]. *Kyivski istorychni studii (Kyiv Historical Studies)*, 2 (13), 58–66 [in Ukrainian].
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.28>
- Andryeyev, V., Andryeyeva, S., & Kariaka, O. (2022a). Mykhailo Bernov yak pioner pishokhidnoho turyzmu: podorozh Ispaniieiu ta Alzhyrom (Chastyna II. Algeria. February-May 1894) [Mykhailo Bernov as

- a Pioneer of Hiking Tourism: Travel through Spain and Algeria (Part II. Algeria. February 1894 — May 1894)]. *Kyivski istorychni studii (Kyiv Historical Studies)*, 1 (14), 8–19 [in Ukrainian].
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.11>
- Andryeyev, V., Andryeyeva S., & Kariaka, O. (2022b). Mykhailo Bernov yak pioner pishokhidnoho turizmu: mandrivky Pivdnem Ukrainy ta Krymom (Chastyna I. Krym. Serpen 1895) [Mykhailo Bernov as a Pioneer of Hiking Tourism: Travels through the South of Ukraine and the Crimea (Part I. South of Ukraine. August, 1895)]. *Kyivski istorychni studii (Kyiv Historical Studies)*, 2 (15), 28–37 [in Ukrainian].
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.23>
- Bernov, M. A. (1896). Iz Odessy peshkom po Krymu. Pisma russkogo peshekhoda [From Odessa on Foot to Crimea. Letters of a Russian Pedestrian]. Sankt-Peterburg: Tipografia Glazunova [in Russian].
- Bernov, M. A. (1899). Ispaniia, Alzhir i Sahara [Spain, Algeria and Sahara]. Sankt-Peterburg: Tipografia P. O. Oblonskogo [in Russian].
- Ivanuuk, O., & Romanenko, D. (2022). Vizii Ukrainy u podorozhnikh zapyskakh barona August fon Haxthauzen [Visions of Ukraine in the Travel Notes of Baron August von Haxtagusen]. *Kyivski istorychni studii (Kyiv Historical Studies)*, 2 (15), 54–65 [in Ukrainian].
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.26>
- Golotsvan, K. V. (2009). Stanovlenie massovogo turizma v Rossii v kontse XIX — nachale XX veka (Krym, Kavkaz, Volha) [The Formation of Mass Tourism in Russia in the late 19th and early 20th centuries (Crimea, Caucasus, Volga)]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Moscow [in Russian].
- Gromenko, S. V. (2011). Stepy, morze i góry: Polskie puteshestvenniki kontsa XVIII — nachala XX veka o Kryme [Stepy, morze i góry: Polish Travelers of the late 18th — early 20th centuries about Crimea]. Ed. A. A. Nepomniashchii. Simferopol: Antikva [in Russian].
- Hrybanova, S. (2002). Materialy periodychnykh vydan yak dzherelo vyvchennia istorii rozvytku ekskursiinoi spravy v Ukraini v druhii polovyni XIX — na pochatku XX st. [Materials of Periodicals as a Source of Studying the History of the Development of the Excursion Business in Ukraine in the second half of the 19th — early 20th centuries]. *Kraieznavstvo*, 2, 103–111 [in Ukrainian].
- Zakharova, Ye. A. (2017). Strategii turizma v stolichnykh gorodakh v kontse XIX — nachale XX veka (Sankt-Peterburg, Moskva, Parizh) [Tourism Strategies in Capital Cities at the end of the 19th — beginning of the 20th centuries (St. Petersburg, Moscow, Paris)]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Moscow [in Russian].
- Kappeler, Andreas (2005). Rosiia yak polietnichna imperiia: Vynyknennia. Istoriia. Rozpad [Russia as a Multi-Ethnic Empire: Emergence. History. Decay]. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoho katolytskoho universytetu [in Ukrainian].
- Markov, Ye. L. (1872). Ocherki Kryma: Kartiny krymskoi zhizni, istorii i prirody [Sketches of Crimea: Pictures of Crimean life, history and nature]. Sankt-Peterburg: Tipografia K. N. Plotnikova [in Russian].
- Moskvich, G. G. (1895). Prakticheskii putevoditel po Krymu [Practical Guide to Crimea]. Izd.-e 4-e, Odessa: G. G. Moskvich [in Russian].
- Montandon, Sh. (2011). Putevoditel puteshestvennika po Krymu, ukrashennyi kartami, planami, vidami, i vinetami i predvarennii vvedeniem o raznykh sposobakh perezda iz Odessy v Krym [A Traveler's Guide to the Crimea, Embellished with Maps, Plans, Views, and Vignettes, and Prefaced with an Introduction about the Different Ways to Get from Odessa to the Crimea]. Kiev: Izdatelskii dom «Stilos» [in Russian].
- Nepomniashchii, A. A. (2011). Trudy puteshestvennikov kak obiekt izucheniia v krymovedeniii: dostizheniia i perspektivy issledovaniia [Works of Travelers as an Object of Study in Crimean Studies: Achievements and research perspectives]. Simferopol: Antikva [in Russian].
- Svinin, P. P. (1839). Trudy puteshestvennikov kak obekt izucheniia v krymovedeniii: dostizheniia i perspektivi issledovaniia [Works of Travelers as an Object of Study in Crimean Studies: Achievements and research perspectives]. Ed. I. Delakroa. Sankt-Peterburg: Tipografia N. Grecha [in Russian].
- Sosnogorova, M. A., Karaulov, N. E., Verner, K. A., & Golovkinskii, N. A. (2010). Putevoditel po Krymu [Crimea Guide]. Kiev: Izdatelskii dom «Stilos» [in Russian].
- Filas, V. M. (2018). Vizualne osvoieniia Pivnichnoho Prychornomia ostannoii chverti XVIII — seredyny XIX st.: dzhereloznavchyi analiz [Visual Mastering of the Northern Black Sea Coast of the Last Quarter of the Eighteenth — Middle of the Nineteenth Century: Source analysis]. Zaporizhzhia: Vydavnytstvo Khortytskoi natsionalnoi akademii [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 01.04.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)